

20. Strukevich, O. K. (1999). Ukraïns'ka «naciya do nacionalizmu»: poshuki kriteriïv identichnosti v Ukraïni-Get'manshchini XVIII stolittya [*The Ukrainian «nation, nationalism»: the search for criteria of identity in Ukraine-Hetmanate of the XVIII century*]. Ukraïns'kij istorichnij zhurnal, 6, 18–24.

21. Smolij, V. A. (1985). Formuvannya social'noï svidomosti narodnih mas Ukraïni v hodi klasovoï borot'bi (druga pol. XVII – XVIII st.) [*The formation of social consciousness of the masses of Ukraine in the course of the class struggle (the second half of the XVII – XVIII century)*]. Kyiv: Naukova dumka.

22. Shvid'ko, A. K. (1982). Ukreplenie svyazej narodnyh mass Levoberezhnoj Ukrainy i Rossii vo vtoroj pol. XVII – seredine XVIII v. [*The strengthening of ties of the masses of the left-Bank Ukraine and Russia in the second half of the XVII – mid XVIII century*]. Dnepropetrovsk: DGU.

23. Shvid'ko, A. K. (1984). Social'nye otnosheniya i klassovaya bor'ba v gorodah Levoberezhnoj Ukrainy vo vtoroj pol. XVII – seredine XVIII v. [*Social relations and the class struggle in the cities of left-Bank Ukraine in the second half of the XVII – mid XVIII century*]. Dnepropetrovsk: DGU.

24. Yavors'kij, M. (1987). Naris istoriï Ukraïni (Ch. 2) [*Essay on the history of Ukraine (Ch. 2)*]. Adelaïda: Kniga.

УДК 336.71(477)

КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Радченко Наталія

Проаналізовано інформаційний потенціал мемуарної літератури державних і громадських діячів у якості важливого джерела з історії становлення кредитно-банківської системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сформований комплекс джерел можна умовно розділити на дві частини: 1. мемуарна література державних посадовців; 2. спогади громадських діячів та вчених. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять ці спогади у співставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питання фінансів. Викладена у мемуарах С. Ю. Вітте, П. Л. Барка, К. А. Скальковського та інших інформація містить такі дані, котрі неможливо знайти в інших джерелах. Умовно у досліджених мемуарах можна виділити три

групи інформації щодо українських кредитно-банківських закладів: по-перше, дані стосовно державної політики у цій галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки України; по-третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Водночас, практично відсутня інформація стосовно діяльності організації дрібного кредиту.

Ключові слова: історичне джерело, кредитно-фінансові установи, мемуари, установи дрібного кредиту.

«...людина, яка залишила після себе щоденник, як би він не був написаний, добре чи погано, аби щиро, передає майбутнім психологам і письменникам не тільки картину своєї епохи, але і правдивий людський документ, єдиний, якому можна вірити. ...в майбутньому щоденники і мемуари стануть найголовнішою формою розповіді, вести щоденник – заслуга перед суспільством, і людина, яка працює таким чином для суспільства, має право на його вдячність» [15]. Завдячуючи такому погляду на життя, влучно сформульованому відомим польським письменником Генріком Сенкевичем, на сьогоднішній день історія має у своєму розпорядженні одне із найцікавіших та найскладніших джерел історичної інформації. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять у спогадах у співставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питання фінансів. По відношенню до економічної історії XIX ст. цей комплекс джерел можна умовно розділити на дві частини: мемуарна література державних посадовців та спогади громадських діячів та вчених.

Загалом, мемуари або спогади – особливий вид історичного джерела, яке відображає авторське розуміння минулих подій та історичне самопізнання особистості. У своїх дослідженнях до нього часто зверталися дослідники економічної історії України М. Г. Казьмирчук, О. М. Краснікова, І. Е. Новікова [6; 8; 13]. Самі постаті державних діячів, авторів спогадів, неодноразово привертала увагу науковців, при цьому дослідження одних стосуються безпосередньо їхнього життя, як праця Б. В. Ананьїча та Р. Ш. Ганеліна щодо постаті С. Ю. Вітте [1]. Праці інших, С. В. Куксенко [9], М. В. Мельникова [13] використовують їхні спогади, для пояснення фінансово-економічних перетворень в імперії на рубежі віків.

У мемуарах розповідь про минуле ґрунтується, у більшій мірі, на особистих враженнях автора від тих подій, які він спостерігав або активним учасником яких був, від їх особистого сприйняття. Отже, метою цієї роботи є аналіз інформаційного потенціалу мемуарів та історико-літературних творів при висвітленні діяльності кредитно-банкових установ на підросійській Україні, оскільки вона була однією з економічно найрозвинутіших земель Російської імперії.

Значний інтерес для дослідження мають опубліковані у різні роки щоденники та спогади державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою держави у другій половині XIX – початку XX ст.: С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, В. М. Коковцева, П. О. Валуєва, В. І. Ковалевського, Ф. Г. Тернера, О. О. Половцева, П. Л. Барка. Звичайно, що у своїх записах вони по-різному підходили до висвітлення історичних подій, і в одних записах цікавої для нас інформації дуже мало, а інші дозволяють відтворити історію цілих банкірських династій України.

Одним із найбільш «багатих» за спогадами про українські банки є мемуари міністра фінансів та шляхів сполучення (1892–1903) голови Комітету міністрів (1903–1905), голови Ради міністрів (1905–1906) Сергія Юлійовича Вітте [3].

Викладена у мемуарах С. Ю. Вітте інформація містить такі данні, які неможливо знайти в інших джерелах. Загалом, його спогади дають дослідникам деталі, нюанси, що характеризують і окремі факти, і відношення людей у минулому. Завдовго до свого опублікування мемуари Вітте стали предметом жвавих обговорень, адже їх видання відверто боялися багато з сучасників автора, Сергій Юлійович мав славу людини жорсткої, яка не надто переймається авторитетами та почуттями інших.

Досліджуючи мемуари важливо визначити, як впливала історична ситуація та атмосфера на написання спогадів. Які фактори могли виступати передумовами і мотивами до створення мемуарів та впливати на їхній зміст. Зрозуміло, що у спогадах С. Ю. Вітте не можливо шукати незацікавленого фотографічного переказу найважливіших подій, учасником та творцем яких він був. Особливо це стосується характеристик політичних та громадських діячів, із якими він співпрацював, та у меншій мірі стосується до відтворення фактичних подій, як-то створення банківських установ та вироблення політики держави у кредитно-фінансовій сфері. А займаючи найважливіші посади у Російській імперії, С. Ю. Вітте, як-ніхто інший знав роботу фінансових установ країни. У своїх мемуарах С. Вітте неодноразово звертається до теми державної політики у кредитно-банківській сфері, описує процес створення та банкрутства банкірських домів. На одному із перших своїх засідань у якості міністра фінансів С. Ю. Вітте заявив, що у Росії відбуваються ті ж події, які мали місце на Заході: вона переходить до капіталістичного укладу, і тому повинен відбутися перехід від землеволодіння, сільського господарства до промисловості та банків.

С. Ю. Вітте описує передумови та процес створення перших державних банківських установ, а саме організацію та перші кроки діяльності Дворянського та Селянського Державних банків: «Дворянский банк основан при Александре III, вопреки мнения министра финансов, почтеннейшего Бунге. Суть его заключается

в том, чтобы предоставить государственному кредит дворянству. Это еще малая беда, но затем этим не ограничились, а под различными предложениями устроили так, чтобы дворяне платили менее того, что стоит кредит (т. е. займы) самому государству. С этою целью, вопреки мнению следующего министра финансов, Вышнеградского, прибегли к большому выигрышному займу, т. е. к такой форме кредита, которая осуждена финансовой теорией и практикой. К такому кредиту государство не прибегло даже во время японской войны. Затем вся история дворянского банка представляет сплошную цепь всевозможных ходатайств о льготах дворянского банка в пользу клиентов дворян и жалоб на управляющих дворянским банком в том смысле, что они враги дворянства, потому что не оказывают просимых льгот» [5, 462–463].

Тоді ж було засновано й Селянський банк, ніби компенсація за створення першого. Банк цей функціонував мляво, адже обмежувався тільки позиками під землю, яку купували селяни, але не мав права купувати землі за свій рахунок, для пізнішого перепродажу її селянам. Вітте зауважує, що за керівника графа Кутузова була спроба прийняття нового уставу з розширенням функцій банку: «Я весьма сочувствовал этому проекту, составленному по моей инициативе, так как этим путем полагал содействовать увеличению крестьянского землевладения. К моему удивлению, я встретил возражения со стороны некоторых членов Государственного Совета, инспирируемых Дурново и Плеве, но тогда я еще имел силу и, несмотря на все возражения, ко мне присоединилось большинство, и проект, хотя с некоторыми ограничениями, получил утверждение. Дворянское совещание особенно сетовало на эту меру. Его Величество со всех сторон получал записки, указывающая на вредность этой меры, как ослабляющей дворянское землевладение» [5, 463].

Виступаючи цінним джерелом інформації щодо діяльності загальнодержавних банківських установ, спогади містять дані й про конкретні українські установи. С. Вітте описує складний характер взаємовідносин банківських домів з одного боку та Державного банку й Міністерства фінансів з іншого на прикладі падіння одного з найбільших тогочасних українських банківських домів – одеського банківського дому Рафаловичів.

Банківський дім «Рафаловичі і К^о» було відкрито в Одесі 1843 р. Його головою був Д. Рафалович. На кінець 1860-х років, дім мав щорічні обороти до 50 млн руб. та відігравав значну роль у розвитку промисловості та торгівлі регіону. На початку 1891 р., коли виникла загроза його нестабільності, ним керували брати Рафаловичі, у першу чергу старший Олександр. На той час дім підтримував тісні стосунки з великим поміщиком одеського регіону, одним із значних державних діячів 70–80-х рр. XIX ст. О. А. Абазою. Останній, обіймаючи посаду голови Де-

партаменту державної економії Державної ради, а з 1880 по 1881 рр. – міністра фінансів, здійснював значний вплив на економічну політику держави. Він називав О. Ф. Рафаловича «мій банкір» та доручав йому різні доручення.

У 1890 р. міністр фінансів І. О. Вишнеградський готував запровадження золотого грошового обігу на основі девальвації кредитного рубля, й для цього міністерство прийняло рішення скуповувати золото та вести гру на пониження рубля. О. А. Абаза був ознайомлений із програмою дій міністра фінансів і вирішив скористатися нею для власного збагачення. Він узяв участь у грі на пониження та втягнув у неї дім Рафаловича. Проте, банкір О. Рафалович не був посвячений у суть операції. Він лише виконував розпорядження О. Абази, що передавалися йому телеграфом, однак О. Рафалович вирішив не лише виконувати розпорядження, а й вкласти у це кошти банку. Між тим, рубль продовжував рости і у результаті продажу О. Абаза та О. Рафайлович кожен зазнали збитків у розмірі близько 800 тис. руб. О. Рафалович звернувся за поясненнями до О. Абази, проте той відмовився їх надати й наказав продовжити гру. Тоді банкір змінив тактику й одночасно, виконуючи накази О. А. Абази, за свій рахунок став грати на зростання рубля. Тим часом курс почав стрімко падати, і у результаті Абаза не лише відіграв програє, але заробив на цій операції близько 900 тис. руб., а банківський дім Рафаловича розорився.

За даними, наданим Рафаловичем, на перше січня 1891 р. дефіцит його банку складав від 1,5 до 1,8 млн руб., майно для покриття дефіциту оцінювалося у 2 млн 399 тис. руб. О. А. Абаза почав кампанію за організацію допомоги банку й звернувся до І. О. Вишнеградського та С. Ю. Вітте. Вишнеградський, як свідчить у спогадах С. Вітте, не міг відмовити Абазі, тому що потребував його допомоги в інших справах. «В это время Вышнеградский, – писав С. Ю. Вітте, – проводил новый таможенный тариф, первый протекционный таможенный тариф в России, и так как О. Абаза был председателем Департамента экономии, то Вышнеградский мне говорил: «Я без Абазы это дело провести не могу, он мне необходим; так как в этом он мне окажет содействие, я исполню его просьбу» [4, 211].

Протягом 1891 р. Вишнеградський тричі звертався до імператора з докладами з приводу банківського дому Рафаловичів. Для надання допомоги Рафаловичам було створено синдикат банків, на чолі з державним банком. Не зважаючи на порушення уставів банків, синдикат прийняв рішення видати під соло-векселя дому Рафаловичів позику у розмірі не більше 2 млн руб. з 4 % річним строком не більше ніж на 3 роки, 3/5 позики були віднесені на рахунок Державного банку. Забезпеченням для позики мало стати майно сім'ї Рафаловичів. Згодом виявилось, що дім Рафаловичів може надати у заставу майна не на вказану суму, а лише на 1 млн 596 тис. руб. Також виявилось, що окрім видачі синдикатом 1 997 957 руб.

80 коп. непокриті зобов'язання банкірського дому перевищували наявні у нього кошти на суму у 1 млн 700 тис. руб. У зв'язку з чим Вишнеградський з дозволу імператора припинив фінансування банкірського дому. У серпні 1891 р. було створено адміністрацію для ліквідації банкірського дому Рафаловичів. Проте вона у свою чергу відкрила клопотання про видачу їй синдикатом ще 300 тис. руб. для останніх розрахунків з кредиторами. О. Ф. Рафалович звернувся з таким же проханням безпосередньо до С. Вітте та показав йому свою переписку з Абазою. Банкір погрожував у разі відмови видачі йому необхідної позики, подати до суду й надати справі розголосу, вказавши справжню причину краху дому та роль у цьому Абази. За словами С. Вітте, у січні 1893 р. для остаточного вирішення справи було проведено спеціальну нараду під головуванням М. Х. Бунге й самого С. Вітте уже в якості міністра фінансів. Нарада відмітила «исключительную форму оказанной дому Рафаловича поддержки» та виказала критику дій Вишнеградського, проте надала необхідну банку позику за рахунок Державного банку. Адже усі попередні витрати виявилися б марними, а «ненормальные и невыгодные стороны этого дела получили бы широкою огласку» [5, 216]. Рішення наради було погоджено з імператором, а 1 грудня 1893 р. було офіційно оголошено про припинення існування одеського банкірського дому «Ф. Рафалович і К^о».

Окрім подій навколо вищезгаданого одеського банкірського дому у мемуарах згадується діяльність на території України Русько-Азіатського, Волзько-Камського банків та робота Харківського відділення (установи) Державного банку.

Наводить у спогадах С. Вітте характеристику існуючих порядків у різноманітних акціонерних товариствах, що набули на той час великої популярності. За численними свідченнями архівних даних, однією з найбільш розповсюджених проблем подібних товариств була видача без належного контролю позик та як результат – масове неповернення взятих коштів. Яскравим прикладом виступає історія з одним таким собі паном Суцзовим: «...у этого старичка есть сын; сын этот ... поступил кассиром в какое-то общество и в этом обществе он растратил 50.000 руб. Внести он их не мог. Должна была быть назначена в скором времени ревизия, которая и обнаружила бы эту растрату 50.000 р. Вот старичок и пришел ко мне умолять, чтобы я как-нибудь этому делу помог.

– Как же-я говорю, – вы устроили? Внесли деньги?

– Нет, – говорит, – ничего я не внес, а вот, – говорит, – как я это устроил.

Я спросил у этого старичка: каким же образом ваш сын мог такие деньги взять? – Тогда он мне рассказал о порядках, какие существуют в этом обществе, причем оказалось, что благодаря порядкам, существовавшим в этом обществе, каждый кассир мог делать с деньгами, что ему угодно. – Когда старичок это мне рассказал, я говорю ему: – Нет, я вам не верю. Если так, если порядки в обществе таковы, то, пускай ваш сын украдет еще 100.000 руб., а вы мне их и принесете.

На другой день, приходит вдруг ко мне старик и приносит 100.000 руб. Тогда – продолжал Суцов, – я взял эти 100.000р. и поехал в Общество, приехал туда, я просил собрать правление и говорю правлению: Вот у вас какие порядки. У вас кассир при таких порядках может красть сколько ему угодно. Я требую, чтобы была сделана ревизия...

Они это, конечно, отрицали. – Я могу вас уверить, – говорит Суцов, что из кассы у вас украдено 150.000 руб., но так как кассир правовед, то мне хочется ему помочь. Заплатить 150.000 р. – я не могу. – А, если хотите – это дело покрыть, то 100 тысяч рублей – я дам, а вы покройте остальные 50.000 р. Я положил эти 100.000 р. Они сделали между собой складчину и, чтобы не делать скандала, доплатили остальные 50.000 р. Этот кассир подал в отставку, ушел из этого общества, – тем все и кончилось» [4, 309–310].

В цілому, мемуари Сергія Юлійовича містять на своїх сторінках прізвища багатьох політичних та громадських діячів, вчених та фінансистів, причетних до діяльності банківських та кредитних установ. Вітте пише про професорів А. Я. Антоновича, П. П. Мігуліна і О. Постнікова, керівників Державного банку Ю. Г. Жуковського та Е. Д. Плеске, міністрів фінансів М. Х. Бунге, І. О. Вишнеградського та В. М. Коковцова, керівника Селянського та Дворянського державних банків О. І. Путілова, банкіра І. С. Блюха та очільника Волзько-Камського банку П. Л. Барка.

Останній, Петро Львович Барк, сам залишив свої власні «Воспоминания», які були надруковані частинами у паризькому журналі «Возрождение» у 1960-х рр. [2]. Барк Петро Львович (Людвігович) (1869–1937) – державний діяч, банкір, міністр фінансів (1914–1917), дійсний статський радник, член Державної Думи (1915–1917). Змушений емігрувати, він у 1920 р. осідає в Англії, де продовжує працювати у банківській сфері (радник управляючого Банком Англії у справах Сх. Європи). Водночас він очолював лондонське відділення Об'єднання діячів російських фінансових відомств.

Його спогади проливають світло на події напередодні та у роки Першої світової війни та їхній вплив на кредитно-фінансову систему імперії. Перш за все описується комплекс заходів, здійснених Міністерством фінансів із запобігання фінансової кризи. Барк відзначає, що було збільшено ліміт на емісію незабезпечених золотом банкнот у п'ять разів з 300 млн руб. до 1,5 млрд руб., до Лютневої революції емісійне право Державного банку розширилося до чотирьох разів і доведено до 8,4 млрд руб. Також здійснено «...приостановлення Государственным банком разміна кредитных билетов на золото» [3, 98]. Фактично, записи підтверджують думку, що за цей період основною задачею та діяльністю Державного банку стало кредитування держави за рахунок емісії грошових знаків.

Одним зі спогадів П. Л. Барка є опис управляючого Київською конторою Державного банку Г. Є. Афанасьєва (1894–1918) – «почтенный управляющий провинциальной конторой Банка в г. Киеве» – та викладання таємної закулісної боротьби у результаті якої Афанасьєв не отримав посаду управляючого найбільшого банку імперії – Державного банку.

Якщо мемуари державних діячів розкривають історію банківської справи з боку державної політики, історії окремих установ чи банкірів [7; 10], то друга частина матеріалів, спогади громадських діячів та вчених дають переважно інформацію щодо особистості банкірів та інколи несуть у собі відображення ставлення суспільства до цих кредитних установ.

Яскраві образи життя фінансових діячів, надані авторами, постають на сторінка мемуарів К. А. Скальковського, О. де-Рібаса, М. А. Любарської-Письменної. Праця К. А. Скальковського «Наши государственные и общественные деятели» описує власника одеського торгового будинку барона А. Є. Маса. Окрім того, увесь четвертий розділ спогадів присвячено фінансовим діячам, які обіймали у XIX ст. посаду міністра фінансів [17].

З огляду соціокультурного підходу до вивчення приватних банкірів суттєве значення мали нариси про Одесу нашадка її засновника Олександра де-Рібаса. У праці останнього на увагу заслуговує висвітлення аспектів повсякденного життя верхівки одеського суспільства, деяких аспектів громадської і добродійної діяльності окремих купців та їхні короткі особистісні характеристики [15]. Щоправда його книга присвячена більш ранньому періоду історії міста, і лише інформація стосовно окремих діячів 50–60-х рр. XIX ст. стосується нашого дослідження. Це описи одеських купців-банкірів П. Ф. Родоконакі, Р. В. Орбинського та деяких інших. Тему банкрутства О. К. Алчевського та подальших судових процесів, із описом банківських діячів Харкова, подано у спогадах М. А. Любарської-Письменної «Клевета: Мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном» [11].

Іноді спогади сучасників не надто змістовні, але вони допомагають встановити адресу банку. Книга історика, архівіста, краєзнавця В. Д. Машукова «Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.)» лише побіжно згадує про банк «Отделение Государственного Банка. Было ли оно въ его теперишнемъ зданіи или гдѣ либо въ другомъ мѣсть хорошо не помню» [12].

Отже, умовно у мемуарах можна виділити три групи інформації щодо українських кредитно-банківських закладів: по-перше, дані стосовно державної політики у цій галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки України; по-третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредиту.

Значний інтерес для подальшого дослідження мають опубліковані у різні роки щоденники та спогади іноземних державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою європейських держав у другій половині XIX – на початку XX ст., як-то Бенджаміна Дізраелі, Д. Ллойд-Джорджа та інших.

Abstract

It has been analyzed the information potential of memoir literature of state and public figures as an important source for the history of the establishment of the credit and banking system of the second half of the XIXth and the beginning of the XXth centuries. The formed complex of sources can be divided into two parts: 1. memoirs of public officials; 2. memories of public figures and scientists. The critical use of the actual material containing these memories in comparison with other sources of information that allows us to more fully reproduce the various aspects of the events of that era – from foreign policy and international relations to the national economy and finance. Critical use of the actual material containing these memories in comparison with other sources of information allows us to more fully reproduce the various aspects of the events of that era – from foreign policy and international relations to the national economy and finance. Outlined in the memoirs S. Y. Witte, P. L. Barka, K. A. Skalkovsky and other information contains a such information, which can not be founded in other sources. Outlined in the memoirs S. Yu. Witte, P. L. Barka, K. A. Skalkovsky and other information contains such data, which can not be found in other sources. Conditionally, in the investigated memoirs, can be distinguished three groups of information of Ukrainian credit and banking institutions that: firstly, data on state policy in this field, creation and operation of national banking institutions; and secondly, information on individual bankers of Ukraine; thirdly, the description of certain political, public figures and representatives of financial circles. At the same time, there is practically no information on the activities of small credit organizations. At the same time, there is practically no information on the act of small credit organizations.

Keywords: *historical source, credit and financial institutions, financial institutions, memoirs, institutions of a small loans.*

Аннотация

Проанализирован информационный потенциал мемуарной литературы государственных и общественных деятелей в качестве важного источника по истории становления кредитно-банковской системы второй половины XIX – начала XX в. Сформированный комплекс источников можно условно разделить на две части: 1. мемуарная литература государственных должностных лиц; 2. Воспо-

минания общественных деятелей и ученых. Критическое использование фактического материала, содержащего эти воспоминания в сопоставлении с другими источниками информации позволяет, более полно воссоздать разные стороны событий той эпохи – от внешней политики и международных отношений до народного хозяйства и вопросов финансов. Изложенная в мемуарах С. Ю. Витте, П. Л. Барка, К. А. Скальковского и других информация содержит такие данные, которые невозможно найти в других источниках. Условно в исследованных мемуарах можно выделить три группы информации относительно украинских кредитно-банковских учреждений: во-первых, данные о государственной политике в данной области, создание и деятельность общегосударственных банковских учреждений; во-вторых, информацию об отдельных банковских домах Украины; в-третьих, описание отдельных политических, общественных деятелей и представителей финансовых кругов. В то же время, практически отсутствует информация о деятельности организаций мелкого кредита.

Ключевые слова: исторический источник, кредитно-финансовые учреждения, мемуары, учреждения мелкого кредита.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьич В. Б., Ганелин Р. Ш. Опыт критики мемуаров С. Ю. Витте (в связи с его публицистической деятельностью в 1907–1915 гг.) / В. Б. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 298–374.
2. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // Возрождение. – 1965–1967. – № 157–184.
3. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // Возрождение. – 1965. – № 162. – С. 98.
4. Витте С. Ю. 1849–1894: Детство. Царствования Александра II и Александра III // Воспоминания. – М. : Соцэргиз, 1960. – Т. 1. – 556 с.
5. Витте С. Ю. 1894–окт. – 1905: Царствование Николая Второго – I // Воспоминания. – М. : Соцэргиз, 1960. – Т. 2. – 639 с.
6. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886–1917 рр.) / М. Г. Казьмирчук : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка – К., 2007. – 20 с.
7. Коковцев В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг.: в 2-х т. / В. Н. Коковцев. – Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. – Т. 2. – 504 с.
8. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / О. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.01.04.; КНУ – К., 1999. – 17 с.

9. Куксенко С.В. Формирование и развитие буржуазной концепции финансовой политики России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02; Сергей Владимирович Куксенко. – Ярославль : Б/и, 2004. – 21 с.
10. Ламанский Е. И. Воспоминания 1840–1890 гг. / Е. И. Ламанский. – Пенза : Ред. журн. «Земство», 1995. – 128 с.
11. Любарская-Письменная М. Клевета: Мой процесс с бароном Н.О. Тизенгаузеном / М. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. Снегирёвой, 1906. – С. XVIII.
12. Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). – Екатеринослав, 1910. – 89 с.
13. Мельников М. В. Финансовая реформа С. Ю. Витте: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; М. В. Мельников; Владимирский гос. пед. ун-т. – Владимир, 2000. – 264 с.
14. Новікова І. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Новікова: дис.... канд. екон. наук: спец. 08.00.01; КНУ. – К., 2009. – 235 с.
15. Рибас де А. Старая Одесса. Репринтное издание / А. де Рибас. – М.: Изд-во «Димомф и К°», 1995. – 480 с.
16. Сенкевич Г. Без догмату / Г. Сенкевич. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1960.
17. Скальковский К. Наши государственные и общественные деятели / К. Скальковский; Соч. авт. «Современной России». – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1890. – 586 с.

References

1. Ananich, V. B., Ganelin, R. Sh. (1963). Opyit kritiki memuarov S. Yu. Vitte (v svyazi s ego publitsisticheskoy deyatelnostyu v 1907–1915 gg.) [*Experience of criticism of memoirs S.Yu. Witte (in connection with his journalistic activities in 1907–1915)*]. Voprosyi istoriografii i istochnikovedeniya istorii SSSR, M.; L., 298–374.
2. Bark, P. L. (1965–1967). Vospominaniya. Poslednego ministra finansov Rossiyskogo imperatorskogo pravitelstva [*Memories of the last Minister of Finance of the Russian Imperial Government*]. Vozrozhdenie, 157–184.
3. Bark, P. L. (1965). Vospominaniya. Poslednego ministra finansov Rossiyskogo imperatorskogo pravitelstva [*Memories of the last Minister of Finance of the Russian Imperial Government*]. Vozrozhdenie, 162, 98.
4. Vitte S. Yu. (1960) 1849–1894: Detstvo. Tsarstvovaniya Aleksandra II i Aleksandra III [*1849–1894: Childhood. The reign of Alexander II and Alexander III*]. Moskva.
5. Vitte, S. Yu. (1960). 1894-okt. – 1905: Tsarstvovanie Nikolaya Vtorogo – I [*1894-okt. – 1905: The reign of Nicholas II–I*]. Moskva.

6. Kazmirchuk, M. G. (2007). Sotsialna diyalnist lombardiv pidrosiyskoyi Ukrayini (1886–1917 rr.) [*Social activity of pawnshops of the Russian Ukraine (1886–1917)*]. Kyiv.
7. Kokovtsev, V. N. (1933). Iz moego proshlogo. Vospominaniya 1903–1919 gg.: v 2-h t. [*From my past. Memories of 1903–1919*]. Parizh.
8. Krasnskova, O. (1999). Finansi ta kredit u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukrayini epohi vilnogo pidpriemnitstva (1861–1917 rr.) [*Finances and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine era of free enterprise (1861–1917 years)*]. Kyiv.
9. Kuksenko, S. V. (2004). Formirovanie i razvitie burzhuaznoy kontseptsii finansovoy politiki Rossii v kontse XIX – nachale XX veka [*Formation and development of the bourgeois concept of Russia's financial policy in the late XIX – early XX century*]. Yaroslavl, 21 s.
10. Lamanskiy, E. I. (1995). Vospominaniya 1840–1890 gg. [*Memories of 1840–1890 gg.*]. Penza.
11. Lyubarska-Pismennaya, M. A. (1901). Kleveta: Moy protsess s baronom N. O. Tizengauzenom [*Slander: My process with Baron N. O. Tiesenhausen*]. Moskva.
12. Mashukov, V. (1910). Vospominaniya ob Ekaterinoslave za poslednie dvadtsat tri goda ego suschestvovaniya (1887–1910 gg.) [*Memories about Ekaterinoslav for the last twenty-three years of its existence (1887–1910)*]. Ekaterinoslav.
13. Melnikov, M. (2000). Finansovaya reforma S. Yu. Vitte [*Financial reform S. Yu. Witte*]. Vladimir, 264 s.
14. Novikova, I. (2009). Rozvitok bankivskoyi sistemi Ukrayini v umovah stanovlennya rinkovogo gospodarstva (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*Development of the banking system of Ukraine in the conditions of a market economy (the second half of the XIX and early XX centuries)*]. Kyiv.
15. Ribas, de A. Staraya Odessa (1995). Reprintnoe izdanie [*Old Odessa. Reprint edition*]. Moskva.
16. Senkevich, G. (1960). Bez dogmatu [*Without a dogma*]. Moskva.
18. Skalkovskiy, K. A. (1890). Nashi gosudarstvennyie i obschestvennyie deyateli [*Our state and public figures*]. SPb.